

GERSTNER KÁROLY

**A magyar szókészlet eredetéről – újra magyarul.
Készülőben az Új magyar etimológiai szótár¹**

The outstanding work of Hungarian historical lexicography, the Historical-Etymological Dictionary of Hungarian (abbr.: TESz in Hungarian) was published between 1967 and 1976. Building on the results of this great synthesizing work, and relying on the results of later research, the Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen (abbr.: EWUng), a summary of the origin of the Hungarian vocabulary in German, was compiled between 1993 and 1995. This dictionary was created primarily for non-Hungarian speaking scholars, but of course its goal was also to synthesize the results of Hungarian etymology from the decades after the publication of TESz for the Hungarian-speaking public as well. However, EWUng was not completely successful in this latter. For this reason, and because of the necessity of summarizing the recent etymological literature (published since the early 1990s), the work on a new Hungarian etymological dictionary commenced at the Research Institute for Linguistics, Hungarian Academy of Sciences in 2011. This article is about the similarities and differences between the new and the earlier etymological dictionaries, with respect to content and form.

Keywords: etymology, historical lexicography, Hungarian

1. Az etimológia mint az egyik legösszetettebb nyelvészeti tevékenység a szókészleti elemek eredetének feltárása és történetének bemutatása során nyelven belüli és nyelven kívüli tényezőket egyaránt vizsgál és értékeli – miként azt az NyK hasábjain rendszeresen közölt etimológiai tárgyú írások is tanúsítják. A szorosabban vett nyelvi vonatkozások között hangtani, helyesírás-történeti, morfológiai, szemantikai és szófajttörténeti kérdések egyaránt szerepelnek. A szófejtés során a nyelven kívüli, de egy-egy adott nyelv szókészletének változásait lényegesen befolyásoló területek közül messzemenően figyelembe kell venni a társadalom-, gazdaság-, tárgy- és művelődéstörténeti tényezőket, s természetesen az egyes nyelvek közötti különféle viszonyokat is (az etimológia különféle szempontjaihoz vö. Durkin 2009). A magyar nyelv több ezer éves változatos története, szerteágazó nyelvi és műveltségi kapcsolatai révén hatalmas, az embert körülvevő világot tükröző, illetőleg a mondatok belső grammatikai viszonyait ki-

¹ A cikk alapjául szolgáló kutatást az OTKA 83540-es számú pályázata támogatja.

fejező szókészlet alakult ki. Ez a nyelvi anyag kiváló lehetőségeket kínált és kínál az etimológiai kutatásokhoz.

Ezek szintéziseként időről időre újabb magyar etimológiai szótárak láttak napvilágot, amelyek a tartósan helytálló magyarázatok mellett egyrészt újabb szavak eredetének feltárásával, másrészt újabb ismeretek fényében részben módosított, részben teljesen új alapokra helyezett szófejtésekkel igyekeztek az adott időszak tudásának megfelelni. Nem célom a magyar etimológiai szótárak tudománytörténetét áttekinteni: közülük itt csupán a legfontosabb kettővel foglalkozom kicsit részletesebben, mivel a jelenleg folyamatban levő munkálathoz – annak egyrészt közvetett, másrészt közvetlen előzményeként – mindkettő szorosan kapcsolódik (vö. még: Benkő 1994; Gerstner 2012; Kiss 1994).

2. Annak ellenére, hogy a szótörténeti–etimológiai kutatások a magyar nyelvtudomány egyik legeredményesebben művelt területei közé tartoznak, a 20. század közepéig nem készült el egy olyan összefoglaló, egyben a korábbi ilyen kutatásokat értékelő-bíráló szótár, amely más nyelvekhez hasonlóan tartalmazta volna a magyar szókészlet elemeinek eredetbeli viszonyaira vonatkozó legfrissebb tudományos eredményeket is. Ennek a hiánynak a megszüntetésére az 1960-as évek elején tették meg az első lépéseket. Benkő Loránd kapott megbízást arra, hogy mind szervezeti, mind pedig szakmai tekintetben készítse elő egy korszerű magyar etimológiai szótár munkálatait. Az elért eredményekről 1962 szeptemberében a Magyar Nyelv hasábjain számolt be. Legfontosabb megállapítása, hogy a két korábbi, a maga nemében kiváló etimológiai szótár helyett egy teljesen új alapokra helyezett, önálló kézikönyv összeállítása volna célszerű. Úgy látta ugyanis – és véleményét külföldi példákkal is igazolta –, hogy a torzóban maradt EtSz átdolgozása és kiegészítése, illetve a SzófSz alapos kibővítése nem kevés problémával járna, és időbeli nyereséget sem hozna. Az egységes elvek alapján mind formai, mind tartalmi szempontból koherens új szótár célja az, hogy „összefoglaló képet adjon a magyar szókészlet fontos elemeinek származásáról és fejlődéséről, mégpedig olyan formában, amely a bel- és külföldi szakmai igényeknek magasfokú kielégítésén túlmenően a nyelvészetileg nem képzett, de művelt olvasó számára is közérthető legyen” (272).

Így 1962 végén indultak az MTA Nyelvstudományi Intézetének és az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékének együttműködésében azok a munkálatok, amelyeknek eredményeként mintegy 3500 lap terjedelemben elkészültek A magyar nyelv történeti–etimológiai szótárának kötetei; a mű közismert rövidítése: TESz. A főszerkesztői feladatokat Benkő Loránd látta el Kiss Lajos, Kubinyi László és Papp László szerkesztői tevékenysége mellett. Velük együtt a TESz-t létrehozó munkaközösség létszáma (minden közreműködőt beleszámítva) kb. ötven fő volt. A monumentális szótár végül is három kötetben,

az ilyen jellegű munkákat tekintve rövid idő, mintegy tizenöt év alatt jelent meg: 1. 1967; 2. 1970; 3. 1976; ezekhez 4. kötetként társult a Mutató (1984).

A szakemberek számára jól ismert szótár valójában az 1850-es évek második felétől egyre inkább gyarapodó, tehát több mint száz év magyar etimológiai irodalmának és szótörténeti adatainak kritikai szintézise. A TESz eredményei a nyelvtudomány mellett számos esetben hivatkozási alapul szolgáltak az érintkező tudományokban is. Így például a néprajz, történettudomány, művelődéstörténet és irodalomtudomány művelői számára hordoz hasznos információkat a szótár, és természetesen fordítva: az említett területek újabb eredményei is beépültek a szófejtésekbe. A magyar nyelvnek más nyelvekkel való sokrétű kapcsolatrendszere miatt a TESz új lendületet adott a hazai szlavisztikai, turkológiai, germanisztikai és romanisztikai kutatásoknak is: az új szótár hatására számos monográfia keletkezett az 1970/1980-as években. Ugyanezen területek külföldi, magyarul nem vagy csak kevésbé tudó szakemberei a szótár vitathatatlan értékei mellett a szótár magyar metanyelvét viszont hátrányosnak tekintették.

3. Részben ez utóbbi helyzet megoldásának szándéka, részben a magyar tudományosság eredményeinek nemzetközi megismertetésére való törekvés ösztönözte az 1980-as évek elején a TESz főszerkesztőjét és a Nyelvtudományi Intézet vezetőit arra, hogy mihamarabb elkezdődjenek egy nemzetközileg ismertebb nyelven íródó magyar etimológiai szótár munkálatai. Az, hogy egy adott nyelv szókészletének eredetbeli viszonyait bemutató szótár nem azon a kérdéses nyelven íródik, több példát is ismerünk Európában. Itt csak a legismertebbeket említem: Frisk, Hjalmar: *Griechisches etymologisches Wörterbuch 1–3.* (Heidelberg, 1960–1972); Vasmer, Max: *Russisches etymologisches Wörterbuch 1–3.* (Heidelberg, 1953–1958); Wartburg, Walter von: *Französisches etymologisches Wörterbuch 1–25.* (Tübingen, Basel, 1948–1990); a sor még folytatható lenne. A magyar etimológiai szótár esetében is közvetítő nyelvnek a németet választották, mivel a finnugor nyelvtudományban (és Közép-Európában más szakterületeken is) korábban, de még akkoriban is ez volt a nemzetközi tudományos nyelv.

Az új szótár *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* címen (= EWUng) bő évtizedes, nemzetközi összehasonlításban is intenzív és gyors munka után, mintegy huszonöt fő közreműködésével 1993 és 1995 között jelent meg két kötetbe rendezett hat füzetben (Lieferung), 1680 lapon. Benkő Loránd főszerkesztő mellett Gerstner Károly, S. Hámori Antónia és Zaicz Gábor látta el a szerkesztői feladatokat. (A különféle mutatókat tartalmazó 3. kötet 1997-ben jelent meg.)

3.1. Az *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* kétségtelenül és természetesen módon számos ponton támaszkodik elődjére, a TESz-re, de attól több lényeges vonatkozásban el is tér – tehát nem egyszerű fordítás, ahogy azt gyakran emlegetni szokták. Így például más a címszóállomány mind a kihagyott, mind az

újonnan fölvetett lexémákat tekintve. Alapos mérlegelés után kimaradtak például a következő TESz-címszók: *arrogáns* (a németből), *celőke* '(hosszabb) bot; dorong' (ismeretlen eredetű), *detonáció* (nemzetközi szó), *din* 'az erő fizikai mértékegysége' (nemzetközi szó), *főte* 'oszlopfő; a bányaureg mennyezete' (nyelvújítási alkotás), *gusztony* 'szeges végű bot, ösztöke' (talán származékszó) stb. – látható tehát, hogy vagy szűk körben használt szak- vagy tájszavakról, vagy pedig etimológiai és lexikológiai szempontból kevésbé „izgalmas” nemzetközi szavakról van szó.

Más TESz-címszók azonban csak ebből a helyzetből tűntek el: ezek egyszerűsített formában (az esetek messze túlnyomó többségében csupán a legfontosabb jelentést és az első adat évszámát tartalmazó szótörténettel) egy származási tekintetben rokon szócikk etimológiai kifejtő részében vagy azt követően található meg. Ilyenek például: *foci* → *futball*, *dratva* 'bőr varrására használt szurkos fonal' → *drót*, *dramaturgia* → *dráma*, *dödörög* → *dadog*, *furvézer* 'szeke-rész katona' → *furmány* 'rakomány; teherkocsi' stb.

Az EWUng-ban természetesen jócskán vannak olyan címszók is, amelyek a TESz-ben nem kaptak helyet. Tárgytörténeti okokból csak az újabb szótárban szerepelhet a *diszkó*, *fólia*, *kamion*, *lézer* vagy *xerox*, stílis-purista okokból maradt ki a TESz-ből a *fater* (miközben érdekes módon *muter* címszó van!), a *jatt* és a *mószerol*, miként feltehetőleg ideológiai oka lehetett annak, hogy a korábbi szótárban nincs *vigília* vagy *vikárius*.

3.2. A szótörténeti adatok (alakváltozatok) száma is kevesebb, és állományuk is némileg más az EWUng-ban. A kihagyott adatok általában nem hordoztak fonematikai többletet az időrendben korábbiakhoz képest (vagyis javarészt csupán írásváltozatok voltak), illetve hitelességük alaposabb vizsgálódás után kétségesnek minősült. Az ilyenek, valamint a külföldi szakemberek számára kevésbé fontosnak gondolt alakváltozatok nem szerepelnek az EWUng-ban. Ehhez kapcsolódó lényeges eltérés, hogy az EWUng szó- és jelentéstörténeti adatai mellett nem találunk forrást akkor, ha az adat már a TESz-ben is szerepelt. Ez részben koncepcionális döntés volt: az új szótárnak ezzel inkább a szófejtő jellege domborodik ki; másrészt bizonyos kényszerből is fakadt: ezzel értékes helyet lehetett megtakarítani tartalmi kérdések kifejtéséhez a szigorú terjedelmi korlátok betartása mellett. Mindezeket a különbségeket jól illusztrálhatja a *malom* szótörténete.

malom 1075/†1124/†1217: ? „Terram, que dicitur *melinhalmu*, dedi cum propriis terminis” hn. (MonStrig. 1: 58); 1116–31: ? *Mulund* sz. szn. (PRT. 1: 595); 1239: *Moluneuren* hn. (Csánki 3: 337); 1247: „Duo molendina unum apud villam Dezl aliud quod ulgo Zereda *molna* dicitur” (OkISz.); 1268/1383: *Molonhel* hn. (MonStrig. 1: 555); 1271/1295: *Malomsok* hn. (Fejér: CD. 5/1: 148); 1277: *Molumsuta* hn. (Fejér: CD. 7/2: 56); 1325: *Mulumsuk* hn. (Csánki 3: 551); 1340: *Molinszegh* hn. (Fejér: CD. 8/4: 480); 1358: *Malmus* sz. szn., *Molnus* sz. szn. (MNy. 63: 368); 1370: *Kuzepmalun* hn. (OkISz.); 1373/1414: *Nyarmalon* hn. (OkISz.); 1411: *Malum* pathaka hn. (OkISz.); 1412: *Molomuize* hn. (OkISz.); 1469: ? *monos* sz. szn. (MNy. 57: 238); 1666: *ménat* gr. (MNy. 64: 89); 18. sz.: *Mona* (Nyr. 2: 227); 1890: *móna* (Ethn. 1: 175); – *malam* (ÜMTsz.). J: 1. 1075/†1124/†1217: ? ’szilárd anyagok őrlésére való berendezés, üzem; Mühle als Anlage zum Zermahlen von festen Stoffen’ # (l. fent), 1239: ’ua.’ (l. fent); 2. 1823: ’egy fajta társasjáték; Art Brettspiel’ # (Márton *Zwickmühle* a.). – Sz: **malmos** 1358: szn. (l. fent); 1646/1727: *monos* [így] Gazdák-nak (OkISz.) | **malmozik** 1877: *malmozik* ’hüvelykujait egymás körül forgatja’ (Kvas-say E.: Vil. alb. 311: NSz.); 1885: ’malmot játszik’ (Tolnai L.: Polgárm. 1: 55: NSz.).

malom F [4]: 1075/ ? *melinhalmu* ON; [1124–31] *Mulund* A, PN; 1239 *Moluneuren* ON; 1247 *molna*; [1268] *Molonhel* ON; 1271/ *Malomsok* ON; 1340 *Molinszegh* ON; 1469 ? *monos* A, PN; 1666 *ménat* [mén □]; 18. Jh *Mona* □; 1890 *móna* □ B: 1. 1075/ ? ’Mühle als Anlage’ #, [1124–31] ’ds’; 2. 1823 ’Art Brettspiel; Figur in diesem Spiel’; 3. 1863 (in der Sportspr zur Benennung versch kreisförmiger Bewegungen mit den Armen bzw Beinen) (Sportny 268) A: **malmos** 1358 PN | **malmozik** 1877 ’die Daumen übereinander im Kreise bewegen’ • Lehnw aus

1. ábra

A *malom* szótörténete a TESz-ben, illetve az EWUng-ban

3.3. Az EWUng-ban az etimológiai főkategóriák (vagyis a szóeredetre vonatkozó alapvető állásfoglalások) világosabban határolódnak el egymástól. A TESz-ben például a német vonatkozású jövevényszavak esetében az etimológiai bevezető mondat a szűkebb eredetre utal: bajor-osztrák, felnémet, hazai német, erdélyi szász, bécsi német stb. (akkor, ha egy adott szó nem a német irodalmi vagy köznyelvből került át). Ez természetesen helytálló, de végül is közvetlenül alkategóriákkal minősít etimológiákat. Ezzel szemben az EWUng a szóeredeztetést bevezető mondatokban mindig megadja a főkategóriát, s ha kell, csak ezután szűkíti a származás irányát: Lehnw aus dem Dt (B-Östr)/(Wien)/(Sieb), azaz ’Német (bajor-osztrák/bécsi német/erdélyi szász) jövevényszó’. Ezzel az egyes főkategóriák (például török, szlovák, román jövevényszó; alapnyelvi örökség; tükörszó; stb.) világosabban határolódnak el egymástól.

3.4. A tartalmi újdonságok mellett új formai megoldások is szükségessé váltak, melyeket elsősorban a fent említett terjedelmi korlátok miatt kellett végrehajtani. Ennek a helyzetnek a legmarkánsabb jele a szótárban – elsősorban az etimológiai kifejtő szakaszokban – használt rendkívül sok rövidítés, valamint a

szócikkek végéről elhagyott és a mutatóban közzétett utalások: ezt példázhatja a *hideg* etimológiája a TESz-ből, illetve az EWUng-ból.

Ismeretlen eredetű. Feltehető, hogy nyelvünk ősi örökségébe tartozik, elfogadható rokon nyelvi megfelelőit azonban még nem sikerült kimutatni. Talán ugyanabból a **hī* ~ **hij*-többlől keletkezett, amelyből a *hiedelem*, *hül*, *hűl*, *hűs*, *hűvös* is létrejöttek. A *-deg* elem az *-(a)tag* ~ *-(e)teg* képzőbokor változata lehet; vö. *csergeteg*, R. *hírvadag*, R. *roihadag*. A szóvégi *g* ~ *k* váltakozás nem szokatlan; vö. R. *csergetek*, *ideg* ~ R. *idek*. Melléknévi használata lehetővé teszi az eredeti. A 'hőérzés' → 'lelkiállapot' jelentésváltozásra vö.: *meleg fogadtatás*, *forró köszönet*, *hűvös magatartás*; ném. *kalt* 'hideg; részvétlen, érzéketlen', *Kälte* 'hideg; fagy; részvétlenség, hűvös magatartás'; fr. *froid* 'hideg; hidegség, a hideg; tartózkodó, kimért; hűvös magatartás'. — A *hisz* rokonságába sorolása további vizsgálatot kíván. Finnugor egyeztetése, valamint indoiráni származtatása téves.

⟨Personen⟩ (NSz) | ~edik, ~szik 1517 • Inne-re Entwicklung, wahrsch Abl aus einem relativen fiktiven Stamm • Der relative Stamm könnte mit IterBSf -d entstanden sein. Der absolute Stamm ist unbek Urspr und dürfte mit dem von →*hiedelem*, →*hül*, →*hűvös* zusammenhängen. End des W: wahrsch NBSf -g; vgl: →*beteg*, →*meleg* usw. Adj Bed 1 dürfte die urspr gewesen sein. Zur abstr adj Bed 2 vgl: dt *kalt* 'nicht warm; gefühllos, gleichgültig'; frz *froid* 'kalt; zurückhaltend, abweisend, frostig; usw'. Vgl noch Synt wie *hűvös viszony* 'kühles Verhältnis'; *meleg fogadtatás* 'warmer Empfang' usw. — Zusammenhang mit →*hisz* ist kaum wahrsch • SzegFüz 3: 1; TESz; Ósv 119

2. ábra

A *hideg* etimológiája a TESz-ben, illetve az EWUng-ban

A szótár mintegy tizennégyezer fő- és alcímszavában kb. kilencvenezer alakváltozat, származék és jelentésadat található. Ezek a lexikális adatok a TESz-t követő jól kiérlelt szótári struktúrában, tudományos megalapozottsággal mutatják be a jelenkori és történeti magyar szókészlet legfontosabb részének tekinthető szóállomány eredetbeli viszonyait. Ez azonban nyilván nem jelenti azt, hogy a szótár etimológiai között nincsenek bizonytalan, vitatott vagy ismeretlen eredetűnek mondott szavak – a tárgy jellegéből fakadóan ez természetesen nem is lehetséges –, ám ezek esetében is alapos és széleskörű tudományos vizsgálat előzte meg az állásfoglalást.

4. Az EWUng fogadtatása mind a bel-, mind a külföldi szűkebb szakmai körökben alapvetően és széles körben kedvező volt: erről tanúskodnak a szótárról közzölt recenziók, illetőleg különféle jellegű cikkek. A legtöbb bírálat a túlzott rövidségre való törekvést és az ezzel szorosan összefüggő speciális „EWUng-Deutsch”-ot illetve, amely kétségtelenül nehezítheti a gyors és pontos megértést, különösen a nem napi gyakoriságú használat esetén. Az ismertetések közül csupán a következőkre hívom fel a figyelmet: Gregor (1993), Honti (1994) és Juhász (1994). (Tudomásom szerint az NyK-ban nem jelent meg ismertetés a szótárról.)

Vitathatatlan értékei ellenére ez a szótár a hazai tudományos körökben (beleértve még a nyelvtudományt is!) és különösen az etimológiai és szótörténeti kér-

dések iránt érdeklődő művelt közönség soraiban mégsem vált olyan mértékben közismertté, mint elődje, a TESz. Még az elmúlt hónapokban is tapasztalhattam nyelvészeti folyóiratokba szánt cikkek lektorálása során, hogy csupán a TESz az etimológiai hivatkozás forrása, miközben az adott kérdésben az EWUng más magyarázattal szolgál, de ez említetlenül marad.

Ezt a kedvezőtlen helyzetet egyetemi oktatóként is a kívánatosnál gyakrabban voltam, vagyok kénytelen tapasztalni – és hasonlókról számolnak be kollégáim is. Ebben nyilvánvalóan szerepet játszhat az a tény is, hogy az EWUng kis példányszámban jelent meg (hosszú évek óta még antikváriumokban sem lehet hozzájutni), ára viszont aránytalanul magas volt, továbbá részben bizonyos nyelvismereti hiány is: a német nyelv ismerete, használata az elmúlt két évtizedben jelentősen szűkült a magyar társadalomban; és ehhez járult még részben a már említett nehézkes „EWUng-Deutsch” is.

5. Az EWUng megjelenése óta eltelt másfél-két évtized bel- és külföldi etimológiai kutatásainak eredményei a szakirodalomban is megjelentek. Itt elsősorban a magyar nyelv honfoglalás előtti török nyelvi viszonyait – és az ehhez kapcsolódó, az ugor alapnyelvet – érintő vizsgálatok fontosak. A szlavisztika terén is születtek újabb eredmények, bár a korábbi évtizedekhez képest szűkebb körű ez az irodalom. És meg kell említeni a korai magyar források (például a Tihanyi alapítólevél, a Veszprémvölgyi adománylevél, más oklevelek stb.) tüzetes filológiai vizsgálatából eredő írásokat is.

Ezek feltárása, kritikai értékelése és egy új (vagy átdolgozott, bővített) szótárban való megjelenítése is kötelessége az adott szakterület művelőinek, hogy az érdeklődők hozzájuthassanak a számukra fontos információkhoz – mégpedig elsősorban az adott ország nyelvén, vagyis esetünkben magyarul.

2009 tavaszán mintegy harminc szakemberhez fordultam levélben: mi a véleményük egy új, magyar nyelvű etimológiai szótár elkészítésének szükségességéről, lehetőségeiről és megvalósítási formáiról. A válaszokból kiderült: hasznosnak és időszerűnek tartják ezt az új munkálatot. 2009 novemberében a Nyelvtudományi Intézetben tíz felkért kutató (magyar nyelvtörténész, turkológus, szlavista, finnugrista és más szakterületek művelői) véleménye is összességében az volt, hogy érdemes lenne egy új etimológiai szótárt elkészíteni (az egyes vélemények részleteiben természetesen voltak hangsúlykülönbségek).

A térszerúség kedvéért meg kell említeni, hogy 2006-ban Zaicz Gábor főszerkesztésében és a Tinta Könyvkiadó gondozásában megjelent az „Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete” című, mintegy ezer lap terjedelmű könyv. Ez korábbi etimológiai szótárakra építve lényegében szótörténet nélkül csupán a legfontosabb etimológiai tudnivalókat közli, elsősorban ismeretterjesztő mű, így a komolyabb tudományos igényeknek kevésbé felel meg. Kétségtelen újítása és előnye, hogy tartalmazza a toldalékok etimológiáit is, és kü-

lönféle bő (bár hibákat nem kis számban tartalmazó) mutatói is újdonságnak számítanak (a szótárról írt ismertetések közül l. pl. Gerstner 2006; Zoltán 2007). Az ugyancsak a Tinta Könyvkiadónál 2009-ben Falk Nóra összeállításában megjelent Etimológiák című 284 lapos kis könyvecske pedig az előző szótár kivonata, amely a szavak keletkezési módozatait jobbra csak utalásszerűen adja meg.

6. A fent említett 2009-es megbeszélést követően 2010-ben pályázatot nyújtottam be az OTKA-hoz egy új, magyar nyelvű etimológiai szótár elkészítésének támogatását kérve. A kedvező döntést követően 2011 tavaszán kezdődhettek az Új magyar etimológiai szótár (ÚESz) munkálatai, melyekben a témavezető mellett munkaidejének egy kisebb részében egy szenior kutató, valamint 2,5 álláshelyen további három személy vesz részt. A pályázat lejáratí ideje 2016. január 31.

6.1. Az ÚESz a tervek szerint mintegy tízezer önálló szócikkben bő tizen-négyezer fő- és alcímszót tartalmazna. Ez valamivel több, mint a TESz és az EWUng címszóállománya. A számbeli eltérést az újabban elterjedt szavak föl-vételével járó bővülés jelenti.

Mások mellett például a következő szavak kerülhetnek a szótárba: *agrarium*, *allergia*, *bébiszitter*, *blog*, *blogger*, *diszkont*, *fájl*, *fitnesz*, *internet*, *klikkel*, *klón*, *lobbizzik*, *link* (mint informatikai szó), *mobil*, *pizza*, *sztori*, *szponzor* stb.

Lexikai bővüléssel jár az is, hogy egyes címszavak már adatolt származékai mellé újabbak is társulnak majd. Így például a *csatol* címszónál szerepelhet majd a *csatolmány*: ennek 'hivatalos irathoz mellékelt írás, dokumentum' jelentésére már 1838-ból van adat, az újabb, 'elektronikus levelek melléklete' jelentést pedig 1998-ból lehet adatolni (vö. Nszt *csatolmány*). A *gazda* alatt a *gazdi* (1985), a *nyom* igénél a *nyomtató* 'elektronikus nyomtató berendezés' (1987) kaphat helyet. A *béna* szócikkében a már a régi nyelvben is ismert *bénul* és *bénít* mellett új, a 20. század végén elterjedt származék lesz a *bénázik* 'szerencsétlenkedik, ügyetlenkedik', mely az Nszt önálló címszavaként 1995-ös első adattal áll.

6.2. Új címszavak mellett bizonyos szavak új jelentéseit is közli a szótár. Így például a már említett *béna* melléknévi jelentései bővülnek a 'tehetetlen(kedő), ügyetlen(kedő)' (Nszt 1793!), valamint a 'hatástalan, gyenge' (Nszt 1911!) jelentéssel. További új jelentések lesznek: *egér* 'számítógépes eszköz' (1997), *gáz* 'baj, veszély, kellemetlen helyzet' (1989), *pók* 'tárgyak rögzítésére szolgáló kampós végű gumikötél' (1995), valamint a *háló* (1995), *tűzfal* (1997) és *vírus* (1997) informatikai jelentése is bekerül a szótárba.

6.3. Az új címszavak mellett természetesen jó néhány, már korábban is tárgyalt szó van az új szótárban, amelyek az újabb kutatások alapján új etimológiai

magyarázatot kapnak. Ezek közül csupán néhányat említék. Az EWUng *isten* szavunkat az *ős* egyik alakváltozata származékának valószínűsíti; ezzel szemben Rédei Károly (1999) meggyőző iráni eredetet tárt fel. A *bükk*-ről azt olvashatjuk az EWUng-ban, hogy valószínűleg jövevényszó, de az átadó nyelv ismeretlen. Róna-Tas András hosszú cikkben foglalkozik több magyar fanév eredetével, s megállapítja, hogy a *bükk* török eredetű (2004: 260–272). A korábbi másfajta magyarázatok helyett ugyancsak a török eredet tűnhet valószínűnek például a *bűn* vagy a *csak* esetében (vö. WOT). Zoltán András (2012: 421–424) a *seb*¹ 'sérülés' *seb*² 'gyorsaság', valamint az ezekkel összefüggő *sebes*¹ és *sebes*² esetében tárta fel meggyőzően ezek szláv hátterét. Természetesen ennél több szót érint kisebb-nagyobb etimológiai változtatás.

6.4. A címszóállomány összeállításában természetesen irányadó volt a TESz és az EWUng, a Magyar értelmező kéziszótár 2. kiadása (ÉKsz², 2003), A magyar nyelv nagyszótárának (Nsz) már megjelent, illetve szerkesztés alatt levő köteteinek kijelölt címszavai, valamint az MTA Nyelvtudományi Intézetében összeállított elektronikus nyelvi anyagokból a Magyar történeti szövegtár (MTSz) és a Magyar nemzeti szövegtár (MNSz).

A szócikkek szerkezete és ezek főbb tartalmi elemei alapvetően megegyeznek az előzményként szolgáló szótárakéival: ez a struktúra (szótörténet – szófejtő rész – szakirodalom) jól ismert a magyar szakemberek körében. Az egyes részek elkülönülését tipográfiai eszközökkel (különbféle jelekkel) a TESz-hez vagy az EWUng-hoz képest érzékelhetőbbé lehet tenni, ezáltal a szócikkek áttekinthetőbbé válnak. A szótörténet, vagyis az alakváltozatok és a jelentések dokumentálása szilárd alapokat ad az etimológiához – a magyar történeti lexikológiában ennek mindig is fontos szerepe volt. Itt említhető, hogy ez a felfogás a külföldi etimológiai szótárak gyakorlatában nem általános. Az egyébként színvonalas német etimológiai szótárakban csupán a nyelvtörténeti korszakra történő utalással szerepelnek szótörténeti adatok, a jelentések esetében pedig csak a legáltalánosabbakat találjuk meg kronológiai utalás nélkül; l. pl. Pfeiffer (1993). A holland etimológiai szótárak terén ilyen szempontból a magyarhoz közelítő megoldások váltották fel a korábbi, szótörténetet lényegében nem tartalmazó szótárakat, amilyen például a számos kiadást megért De Vries-féle szótár (1958). Ezzel szemben a legújabb holland etimológiai kézikönyv (Philippa et al. 2003–2009) szócikkeinek első szakasza a magyarhoz közelítő módon foglalkozik az alakok és jelentések adatolásával.

Az etimológiai adattárban és kommentáló részben a korábbi gyakorlatot követve a szükséges terjedelemben szerepelnek majd a nyelvi (hangtani, alaktani és jelentéstani) magyarázatokon túl művelődéstörténeti és egyéb megjegyzések is. Az *eke* szó egyik, mára elavult jelentése: 'régii földmérték' (1596). Erre vonatkozóan azt olvashatjuk, hogy ez az *eké föld* összetételből rövidült, amely akkora te-

rületre utal, amekkorát meghatározott idő alatt egy ekével fel lehetett szántani. A *hamburger* etimológiai szakaszában pedig a szó keletkezésére vonatkozóan az áll, hogy az előző századfordulón a Hamburg–Amerika-Line hajóin ezzel az olcsó és gyorsan elkészíthető ételféleséggel látták el a kivándorlókat.

A megfelelő szócikkekben természetesen szerepel az a szakasz is, amely a magyarból más nyelvekbe átkerült szavakat mutatja be. Ez már a TESz-ben is megtalálható, bár számos esetben csak utalásszerűen, konkrét nyelvi adatok idézése nélkül. Ezzel szemben az EWUng ilyen esetekben mindig adatokkal is igazolja az állítást – ehhez hasonlóan jár el az ÚESz is.

Ezek között a szavak között azonban nem csak a nemzetközi szóvá vált *gulyás*, *huszár*, *kocsi* és *puszta* áll majd, amelyek még a távolabbi angolba és spanyolba is eljutottak. Olyan szavak is helyet kapnak itt, amelyek a környező nyelvekben, azok táji változataiban vertek gyökeret: *beteg* (szlovén, szlovák, román), *szállás* (szerbhorvát, román, orosz, votják), *város* (szerbhorvát, szlovén, román, albán) stb.

6.5. A bibliográfiai részben az EWUng-nál bővebben szerepelne a fontosabbnak tekintett, különösen az újabb szakirodalom. Ez is azt a törekvést erősíti, hogy az ÚESz a lehetőségekhez képest „autonóm” szótár legyen. Ezt úgy kell érteni, hogy mind a szótörténeti szakaszban, mind pedig az etimológiai kifejtő részben újra szerepelni fognak a magyar adatok lelőhelyére vonatkozó utalások, melyek a közvetlen előzményből, az EWUng-ból minden olyan esetben elmaradtak, ha a kérdéses adat a TESz-ből került át az EWUng-ba. Ezzel a szótár filológiai vonatkozásait szándékozunk erősíteni. A TESz-hez hasonlóan – és az EWUng-tól eltérően – a szócikkek végén szerepelni fognak a szótárban feldolgozott címszavak etimológia-lexikai kapcsolatait jelző utalások is. Ezzel lehetővé válik a szélesebb körű, illetőleg mélyebb összefüggések könnyebb áttekintése.

7. Mint fentebb szó volt róla, a TESz és az EWUng több tucat közreműködőből álló munkaközösségével szemben az ÚESz tényleges lexikográfiai munkálataiban csupán öt fő vesz részt. Ez bizonyos tekintetben kényszer szülte helyzet, amely részben a pályázati lehetőségekből, részben a munkálatba bevonható személyek szűk köréből is fakad. Ezért a szótár – új és módosított etimológiákat tartalmazó – szócikkeinek tartalmi kialakításában számítunk az egyes szűkebb etimológiai területek (magyar nyelvtörténet, turkológia, szlavisztika stb.) szakértőire is. Ők a végleges tartalom kialakítása előtt lektorokként véleményezhetik a szakterületükhöz tartozó szócikkeket – ezzel is biztosíthatóvá válik az ÚESz tudományos hitelessége.

Az eddigi etimológiai szótárakhoz képest újdonságként az általános jellegű, különösen a szótár használatára vonatkozó bevezető a következő részekkel bő-

vül: **a)** a magyar hang- és szóalaktörténet lényeges mozzanatainak összefoglaló bemutatása – ezzel a szócikkekben szereplő állítások válhatnak a nem szakemberek számára is érthetőbbé; **b)** a magyar szókészlet főbb eredetbeli kategóriái, ezek művelődéstörténeti vonatkozásainak főbb szempontjai.

A szótárt magyar nyelvűsége ellenére a magyarul nem tudók számára is viszonylag jól használhatóvá lehet tenni. Egyrészt a szótörténeti részben szereplő szójelentések német nyelven való megadásával. Ezzel a TESz gyakorlatán túl egyebek mellett a Cseh Tudományos Akadémia gondozásában megjelenő ószláv, illetve az új észti etimológiai szótárát említhetem: ezekben szintén németül állnak az értelmezések. Az eredeti elképzelés az volt, hogy a jelentéseket angolul közöljük: ez azért látszott célszerűnek, mert az angol hovatovább egyeduralgó lesz a tudományokban. Ezzel szemben számos problémát vetett volna fel mind a pontos megfeleltetést, mind pedig az erre fordítandó, más lényegesebb feladatoktól elvonandó munkaidő miatt. Úgy gondolom, aki (Közép-)Európában etimológiával foglalkozik, szükségszerűen tud annyira németül, hogy egy-egy magyar szó német nyelvű értelmezését többé-kevésbé megértse. Feltételezem, ilyen tekintetben ez motiválta az említett két etimológiai szótár szerkesztőit is.

A szélesebb körű használatot másrészt a fontosabb etimológiai kategóriák és szakszavak magyar–német–angol szójegyzékének közzétételével lehet elősegíteni: ezek alapján egy gyakorlott etimológus a számára legfontosabb információk birtokába juthat. Ugyancsak támogathatja a szótár nemzetközi értékét a fent a) és b) pont alatt említett részek német, illetve angol nyelvű összefoglalása is.

8. A szótár a mai (és jövőbeli) követelményeknek megfelelően természetesen elektronikusan készül. Ehhez a hazai és nemzetközi lexikográfiában is jól ismert és általánosan használt XML-alapú adatbázist használjuk, melynek dokumentumtípus-definícióját (DTD) a munkálatok kezdetekor a Nyelvtudományi Intézet Szótári Osztályán dolgozó, A magyar nyelv nagyszótárának DTD-jét is gondozó munkatárs alkotta meg a témavezetővel szoros együttműködésben. Az elektronikus formátum egyrészt a szótár formailag hibamentes megvalósítását, nagyfokú egységességét, másrészt a szótár teljes anyagában való gyors és sokirányú tájékozódást, harmadrészt a folyamatos frissítést teszi lehetővé.

Az adatbázis feltöltése is részben elektronikusan történt, illetve történik. Ehhez első lépésben az EWUng szkennelt változatából optikai karakterfelismeréssel (OCR) gépi olvasásra is alkalmas szövegfájlokat állítottunk elő. Mivel az EWUng-szócikkekben (az ilyen típusú szótárakat jellemző erősen formalizált nyelvi megformáltság miatt) sok azonos formájú szövegrészlet található, célszerű volt számítógéppel támogatott fordítást alkalmazni. Az ehhez használt, a Kilgray Kft. által rendelkezésünkre bocsátott memoQ integrált fordítási környezet jól kezeli a gyakran ismétlődő német szegmentumok magyar megfelelőinek

automatizálását. Ez a fordítás szintén átemelhető az XML-adatbázisba, ahol a szövegek készreformatálása, szükséges kiegészítése történhet.

Az ÚESz elsődlegesen digitális adathordozón (DVD-n) fog megjelenni, és előbb-utóbb nyilván az online hozzáférés is megvalósul – erre nemzetközi tekintetben egyre több példa található. Természetesen a tervek között szerepel a műnek hagyományos nyomtatott formában történő megjelentetése is (bár tudjuk, az ehhez szükséges anyagi források előteremtése többnyire nem egyszerű feladat). Ennek terjedelme két, egyenként legfeljebb mintegy 1600 lapos kötet lenne (ilyenek A magyar nyelv nagyszótárának kötetei is). Ez a nagyjából 3200 lapnyi terjedelem elegendőnek látszik ahhoz, hogy az EWUng kényszerűen szikár német nyelvezete helyett egy kifejtettebb, gördülékeny tudományos nyelvezetű nyomtatott szótárban helyet kapjon a feldolgozandó nyelvi anyag.

9. Az Új magyar etimológiai szótár elkészítésének célja alapvetően tehát az, hogy a magyar szókészlet eredetét feltáró, korszakalkotó és kiváló, de több tekintetben is az újabb kutatásoktól meghaladott TESz után mintegy negyven évvel újra legyen magyar nyelvű etimológiai szótárunk. Mégpedig olyan, amely a TESz-hez képest koncepcionális tekintetben számos újítást hozó, de sajnálatos módon kevésbé ismert és használt EWUng anyagát tárja az olvasók elé, kiegészítve természetesen a szükségszerű újításokkal is.

Reményeink szerint az ÚESz korszerű, a legfrissebb kutatási eredményeket tartalmazó, könnyen és igény szerint frissíthető magyar nyelvű etimológiai szótár lesz, mely elsősorban a (szűkebb) szakmai közönséghez szól. Másokkal együtt azonban én is úgy tapasztalom, hogy a szókészlet és az általa tükrözött anyagi és szellemi műveltség iránt erős érdeklődés tapasztalható a nem szakember, művelt közönség körében is. Az új etimológiai szótár az ő igényeiket is igyekszik kielégíteni.

Irodalom

- Benkó Loránd (szerk.) (1967–1976), A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz
- Benkó Loránd (1994), Az etimológiai minősítés a szótárszerkesztésben. Magyar Nyelv 90: 385–392.
- Durkin, Philip (2009), The Oxford Guide to Etymology. Oxford University Press, Oxford. [http://books.google.hu/books?id=UZkjLniuwRQC&pg=PP5&lpg=PP5&dq=Durkin,+Philip+\(2009\):+The+Oxford+Guide+to+Etymology.+Oxford+University+Press&source=bl&ots=jTnakhbDnP&sig=ON_cS-qfKc6EMya-abOaP8ZQUkI&hl=en&sa=X&ei=nk7TU_rkOernyP_roKYBA&redir_esc=y#v=onepage&q=Durkin%2](http://books.google.hu/books?id=UZkjLniuwRQC&pg=PP5&lpg=PP5&dq=Durkin,+Philip+(2009):+The+Oxford+Guide+to+Etymology.+Oxford+University+Press&source=bl&ots=jTnakhbDnP&sig=ON_cS-qfKc6EMya-abOaP8ZQUkI&hl=en&sa=X&ei=nk7TU_rkOernyP_roKYBA&redir_esc=y#v=onepage&q=Durkin%2)

- C%20Philip%20(2009)%3A%20The%20Oxford%20Guide%20to%20Etymology.%20Oxford%20University%20Press&f=false
- ÉKsz² = Pusztai Ferenc (főszerk.) (2003), Magyar értelmező kéziszótár. Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- EtSz = Gombocz Zoltán – Melich János (1914–1944), Magyar etymologiai szótár 1–2. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- EWUng = Benkő Loránd (főszerk.) (1993–1997), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. I–II., III. (Register.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gerstner Károly (2006), Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Nyelvtudományi Közlemények 103: 260–267.
- Gerstner, Károly (2012), Historische und etymologische Wörterbücher des Ungarischen. In: Fábián Zsuzsanna (ed.), Hungarian Lexicography II. Monolingual and Special Dictionaries. Akadémiai Kiadó, Budapest. 46–65. http://www.nytud.hu/oszt/lexi/gerstner/gkpublikaciok_1.html
- Gregor, Ferenc (1993), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Magyar Nyelv 89: 485–489.
- Honti, László (1994), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Kratylos 39: 168–173.
- Juhász Dezső (1994), Megjelenőben új etimológiai szótárunk (Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen). Magyar Nyelvőr 118: 335–340.
- Kiss Lajos (1994), Nyelvtörténeti szótáraink típusai. Magyar Nyelv 90: 392–412.
- MNSZ = Magyar Nemzeti Szövegtár. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében létrehozott szövegtár <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>
- MTSZ = Magyar Történeti Szövegtár (1772–2000). Az MTA Nyelvtudományi Intézetében létrehozott szövegtár <http://www.nytud.hu/hhc/>
- Nszt = Ittész Nóra (főszerk.) (2006–(2013)), A magyar nyelv nagyszótára. I(–V). A(–Dézs). MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Pfeiffer, Wolfgang (Hrsg.) (1993), Etymologisches Wörterbuch des Deutschen 1–2. Akademie Verlag, Berlin.
- Philippa, Marlies et al. (2003–2009), Etymologisch Woordenboek van het Nederlands 1–4. Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Rédei Károly (1999), *Isten* szavunk eredete. Magyar Nyelv 95: 40–45.
- Róna-Tas András (2004), Néhány megjegyzés faneveinkről. Magyar Nyelv 100: 260–273, 419–439.
- Róna-Tas, András – Berta, Árpád (2011), West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian 1–2. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. = WOT
- SzófSz = Bárczi Géza (1941), Magyar szófejtő szótár. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- TESz = Benkő Loránd 1967–1976.
- Új magyar etimológiai szótár (előkészületben) = ÚESz

Vries, Jan de (1958), *Nederlands etymologisch woordenboek*. Het Spectrum, Utrecht – Antwerpen. (23. kiadás: 2004.)

WOT = Róna-Tas András – Berta Árpád 2011.

Zoltán András (2007), Széljegyzetek az „Etimológiai szótár”-hoz. *Magyar Nyelv* 103: 208–223.

Zoltán András (2012), Kiss Lajos, a szlavista. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 418–426.

DOI: 10.15776/NyK.2014.110.10